

Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді

Наталія Пробийголова,
асистент кафедри політології
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Автор статті здійснює спробу виокремлення та аналізу основних тенденцій процесу входження молоді людини в політичний простір, пошуку шляхів подолання абсентеїзму та політичного нігілізму в молодіжному середовищі.

Нині в Україні спостерігається значна різниця між сутнісними характеристиками політичної соціалізації молоді та інших вікових груп населення. Люди старшого віку, які мають певний тип соціалізації, передають, звичайно, свої життєві настановлення молоді, але вона отримує й інші зразки соціальної поведінки в процесі навчання, а також із засобів масової комунікації та з практики новітніх суспільних відносин.

Якщо старше покоління, загартоване дуже складними соціально-економічними катаклізмами попередньої епохи, реагує на перемини більш-менш стримано, то молода генерація у вирі нинішніх пертурбацій часто-густо втрачає віру в будь-які суспільні цінності. Це породжує серйозні труднощі в її політичній соціалізації.

Політична соціалізація є частиною загальної культури, яка формується та виявляється в процесі політичного життя. Це історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, необхідна передумова створення сприятливих умов для налагодження конструктивного діалогу і взаємодії між громадянами і державою, іншими політичними інститутами. Все це потребує адекватного рівня політичної культури суспільства, його морально-етичного стану – без уваги на професію, вік, стать громадян.

Отже, **актуальність** теми дослідження обумовлюється:

1) підвищенням ролі молоді у формуванні державної політики, реальною її участю в модернізації суспільства. Яскравим прикладом політичної участі молодих людей стали вибори Президента України у 2004

році. На процес їх політичної соціалізації активно впливали політичні партії, молодіжні громадські організації, лідери нації. Скажімо, кількість молодіжних громадських організацій з 79 у 2001 році зросла до 121 у 2004 році [9];

2) необхідністю створення можливостей для самореалізації молоді в політичній сфері. Молоді люди повинні вміти використовувати свої політичні, соціально-економічні, культурні права й свободи і водночас сумлінно виконувати політико-правові обов'язки. В цьому контексті процес політичної соціалізації молоді має сутнісне значення, оскільки формування громадянина відбувається в ході засвоєння нею певної системи цінностей, орієнтацій, навичок, політичних ролей;

3) розширенням інформаційних можливостей суспільства, що потребує відкритості й доступності інформації, нового знання тощо [20]. Про попит на знання свідчить значне збільшення кількості молоді з середньою та вищою освітою;

4) розширенням можливостей громадянського суспільства. Сьогодні, коли формуються демократичні його основи, важливим є залучення громадян до суспільних справ за власним вибором, самостійне ухвалення рішень, свідоме здійснення вчинків і особиста відповідальність за їх результати;

5) системною кризою, викликаною переходом до ринкових відносин, подолання якої потребує якісно іншого рівня свідомості членів суспільства.

Відтак вкрай необхідне теоретичне забезпечення процесу політичної соціалізації молоді. Адже молодь, по-перше, є однією з великих соціально-демографічних груп суспільства. По-друге, вона постійно поповнює економічно активне населення країни. Та життєве самовизначення молоді, при цьому, є неоднозначним. Значна її частина посідає не останнє місце в нових соціальних групах (підприємців, менеджерів, банківських працівників). Збільшилась кількість молодих людей, які очолюють суспільні рухи, молодіжні організації, партії. З іншого ж боку, молодь лишається однією з найбільш незахищених соціальних груп. Вона не впевнена у своєму майбутньому, потерпає від недостатності соціального досвіду тощо.

Аналіз досліджень з проблем процесу політичної соціалізації молодого покоління дозволяє зробити висновок, що вивчення його тенденцій, так само, як і пошук шляхів подолання політичного нігілізму й абсентеїзму в цьому середовищі, є одним з найактуальніших політологічних завдань, однак не часто стає їх предметом.

До ґрунтовних праць, у яких висвітлюються проблеми процесу політичної соціалізації молоді, належать розвідки В. Бебика, Є. Головахи, М. Головатого, К. Гаджієва, В. Ребкало, С. Матвієнко, О. Петрунько, А. Пойченка, А. Надточія, С. Макеєва, М. Катаєвої, І. Алексєєнко, Н. Гедікової,

В. Москаленко та ін. Ці вчені розглядають процес політичної соціалізації молоді переважно з позицій характеру впливу публічної влади на особистість. Процес політичної соціалізації молоді описується ними як незалежна перемінна, котра як така впливає на політичні процеси. Аналізуються також соціокультурні та психологічні механізми у процесі практичної взаємодії людей з інститутами влади. Так, В. Бебик, М. Головатий і В. Ребкало розглядають процес політичної соціалізації молоді як спосіб духовно-практичної діяльності і взаємовідносин, котрі формують політичні погляди та навички участі громадян у суспільно-політичному житті, визначають зміст і межі процесу політичної соціалізації, його структуру і функції, зразки й механізми поведінки молоді, інститути, які найглибше впливають на процес формування особистості.

Інші політологи розглядають молодь як суб'єкт політичної системи суспільства, аналізують соціальну обумовленість її позиції в різних сферах життєдіяльності, її особливості як окремої соціально-демографічної групи тощо. Зокрема, С. Матвієнко, С. Роцин, О. Петрунко, А. Пойченко та інші вважають, що політична соціалізація – це набуття нових для людини цінностей. На перший план вони висувають внутрішньоособистісні, психологічні механізми політичної соціалізації молоді, розуміючи їх як непомітний процес політизації особистості.

Ю. Загородний, В. Куріло та С. Савченко відзначають, що провідною тенденцією в сучасних наукових дослідженнях є перехід від досліджень загального процесу соціалізації до його окремих напрямів і видів. Провідним концептуальним положенням, яке визначає загальнотеоретичні підходи до політичної соціалізації молоді в сучасних умовах, на їхню думку, є розуміння того, що нині соціалізація вже не є процесом збереження цінностей політичної культури, яка панувала раніше, і передачі її новим поколінням. Зараз вона створює нову політичну культуру суспільства й перетворює молодь на активного учасника політичного життя [9].

Загалом, більшість учених сходиться на думці, що коли людина не має властивостей, котрі набуваються в процесі політичної соціалізації, то це не дає їй можливості адаптуватися в політичній сфері суспільства. Сходяться вчені і в тому, що важливими функціями політичної соціалізації є набуття особистістю навичок орієнтування в політичному просторі й виконання в ньому певних функцій.

Метою статті є визначення та аналіз основних тенденцій процесу входження молоді людини в політичний простір і пошук шляхів подолання абсентеїзму та політичного нігілізму.

Молодь, на загал, люди освічені. Нині юнаки і дівчата вивчають нові соціально-політичні дисципліни, засвоюють політичну культуру, яка

політична соціалізація

політична соціалізація

принципово відрізняється від політичної культури тоталітарного суспільства. На формування сучасної політичної культури молодих людей впливають такі чинники, як політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя [13].

Молодь – люди переважно не заангажовані. Зміни в суспільному житті, реалізація державної молодіжної політики внесли корективи в їх життєві орієнтації, поведінку. Як свідчать соціологічні дослідження, з року в рік зростає питома вага молодих людей, які ідентифікують себе з Україною, вважають її своєю Батьківщиною. Так, у квітні 2003 року 64 % респондентів віком від 14 до 28 років пишалися тим, що є громадянами України, тоді як 1996 року таких осіб було 55 % [9].

Нинішній процес політичної соціалізації молоді характеризується багатовекторністю. Певній її частині властиві політичний нігілізм, аполітизм, розчарування, відмова від боротьби за свої права, еkleктичність процесу політичної соціалізації, міфологемність. І це можна зрозуміти. Молоді люди перебувають у складній ситуації: руйнуються усталені традиції, змінюється соціальна структура суспільства, уявлення про життєві цілі та способи їх досягнення. Однак ці реалії ще не повністю усвідомлені молодим поколінням і, відтак, не впливають на консолідацію його групових інтересів. На цьому тлі спостерігаємо таку ієрархію пріоритетів української молоді (в порядку зниження їх значущості): сім'я, друзі, робота, вільний час, хобі, власний бізнес, розважальні форми дозвілля, релігія і (на останньому місці) політика (**таблиця 1**).

Таблиця 1

Рівень важливості складових життя для дорослого населення та молоді (%)

	1996 рік		1999 рік		2002 рік	
	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь
Сім'я	97	97	97	95	98	99
Друзі	87	93	86	91	89	95
Робота	83	84	84	86	80	85
Вільний час	69	81	64	76	69	85
Хобі	51	72	59	68	59	77
Релігія	49	49	51	40	48	44
Власний бізнес	33	65	38	59	44	70
Політика	28	23	36	24	27	20
Розважальні форми дозвілля	17	49	20	47	17	53

Дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді, Українського інституту соціальних досліджень і центру „Соціальний

моніторинг” засвідчують, що молодіжне середовище дуже строкате: є молоді люди, що беруть активну участь у політичному житті, але є і такі, кого політика не цікавить зовсім. Результати опитування в червні 2002 року показали, що серед молоді віком від 14 до 28 років близько третини осіб (34 %) зовсім не цікавляться політичним життям, 28 % відповіли, що цікавляться, коли їх це стосується безпосередньо, 36 % „намагаються бути в курсі справ” і тільки 1 % не лише цікавиться, але й бере активну участь у політичному житті [3].

Сучасна молода людина одержує на одиницю часу значно більше інформації, ніж покоління батьків. Але не завжди спромагається осмислити її, зробити необхідні висновки. До того ж, це відбувається в умовах зламу старих суспільних відносин, процес якого супроводжується активною протидією утвердженню відносин нових. Це ускладнює вироблення конструктивної концепції подальшого розвитку. Свідомість громадян, особливо молодих, часто спрямовується на пошуки емоційно-ірраціональних способів розв’язання соціальних проблем, що є негативним фактором суспільного життя.

Поширення політичного нігілізму в молодіжному середовищі свідчить про безпорадність органів державної влади у справі забезпечення прав і свобод молоді. І це не дивно, якщо взяти до уваги нестримне зростання кількості партій і рухів, надміру диференційований парламент, нестійкість структур політичних інститутів тощо. Молодь небезпідставно вважає себе незахищеною від сваволі, корумпованості чиновників, злочинності. Звідси й фрагментарність процесу її політичної соціалізації.

Високий рівень політичної соціалізації не може бути продуктом запозичення досягнень розвинених суспільств (як дехто вважає). На нашу думку, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується й передається від покоління до покоління. Здатність громадян приймати раціональні політичні рішення, брати активну участь в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного, цілеспрямованого опанування необхідних знань і досвіду.

За даними соціологічного дослідження, проведеного Державним інститутом сім’ї та молоді в лютому 2003 року, в перші роки XXI століття, як і протягом 1990-х років, зберігаються істотні відмінності в ідейно-політичних поглядах молоді різних регіонів, що відображає особливості її масової свідомості. Якщо виокремити дві групи регіонів, включивши до першої Західний, Північний, Центральний регіони та Київ (умовно назвемо їх Північний Захід), а до другої – Східний, Південний регіони і Крим (Південний Схід), то у першій групі регіонів серед молоді явно домінують національно-демократичні орієнтації, а серед молоді південно-східних регіонів – підтримка ідеології зелених та соціал-демократичної ідеології [3] (таблиця 2).

Таблиця 2
Ідейно-політичні уподобання молоді в регіонах України
(лютий 2003р.), %*

Який ідейно-політичний напрям найбільш відповідає вашим власним переконанням?	Групи регіонів			
	Західний, Північний, Центральний та Київ		Східний, Південний та АР Крим	
	Молодь віком 18 – 28 років	Респонденти віком понад 29 років	Молодь віком 18 – 28 років	Респонденти віком понад 29 років
Національно-демократичний	25	20	7	6
Соціал-демократичний	11	9	16	10
Екологічний („зелені“)	14	7	19,5	7
Комуністичний	5	12	9	28
Політичний напрям, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією	6	7	11	12
Ліберальний	1	1	2	2
Християнсько-демократичний	2	2	2	2
Соціалістичний	3	6	4	4
Національно-радикальний	2	1	0,5	1
Інший	1	2	2	2
Жодний	7	13	13	13
Я не орієнтуюся в політичних течіях	18	14	10	9
Важко відповісти	5	6	4	4

* За результатами опитування „Ваша думка: лютий 2003 р.”, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень і Центром „Соціальний моніторинг” [3].

Оперуючи цими даними, можемо констатувати, що національно-демократичні орієнтації домінують на Північному Заході не лише серед молоді, а й у середній та старшій вікових групах. Серед представників середніх і старших вікових груп південно-східних регіонів, на відміну від молоді, найбільше прихильників комуністичної ідеології (особливо у старшій віковій групі). Отже, на Південному Сході спостерігається „дисонанс” між ідеологічними орієнтаціями молоді та представників середнього і старшого покоління. „Екологічні” та соціал-демократичні ідеологічні орієнтації молоді південно-східних регіонів є певним компромісом між домінуючими тут комуністичними орієнтаціями і домінуючою серед молоді Східної Європи тенденцією заперечення комуністичних ідей. Тобто: ідеологія „зелених” і соціал-демократів молоді цих регіонів сприймає як „м'яку” форму „некомуністичної” ідеології.

Політична система, що сформувалася в Україні, відчуває дедалі значніші труднощі у своєму функціонуванні – переважно через втрату

громадської підтримки. За таких умов зростає роль ЗМІ, оскільки завдяки їм індивід одержує можливість сприймати політичну і соціальну реальність. Мас-медіа набувають навіть більшого значення, ніж державна політика, оскільки остання відчужена від переважної більшості членів суспільства. ЗМІ, створюючи в масовій свідомості модель політичної дійсності, мають можливість вирішувати, які проблеми сьогодні найактуальніші. Це тенденція загальносвітового масштабу, властива вона й сучасному українському суспільству [8].

Влада усвідомлює зростання ролі ЗМІ й намагається контролювати їх вплив на громадську думку. Так, за результатами експрес-опитування студентів Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, проведеного в грудні 2003 року (за участю автора цієї статті), серед чинників, які, на думку опитаних, впливають на формування їх політичних уподобань, на першому місці – засоби масової інформації (56,6 %), на другому – соціально-економічні умови (45,1 %), на третьому – діяльність політичних партій (32,2 %). Майже третина опитаних назвала серед таких чинників сім'ю – 28,6 %, 19,5 % респондентів назвали політичних лідерів, а 14,7 % – друзів. Як бачимо, в сукупності ключові фігури політичного процесу (політичні лідери і партії) поступаються за ступенем впливу на формування політичних переваг засобам масової інформації. Високим є також вплив конкретних соціально-економічних умов [20].

В усталених демократичних суспільствах ЗМІ є невід'ємною складовою механізму функціонування демократії. Їх політичний вплив на особистість може бути цілеспрямованим і нецілеспрямованим. Цілеспрямований вплив – це свідомі дії політичних партій і лідерів, які ставлять за мету одержання підтримки. Нецілеспрямований вплив здійснюється завдяки активності журналістів, громадських організацій, які критично оцінюють позицію влади та її дії.

Влада прагне використати технології і методи діяльності мас-медіа для свого цілеспрямованого (традиційного) політичного впливу на суспільство. Відтак влада залучає до роботи у своїх структурах професіоналів, які вміють використовувати прийоми сучасної журналістики. Це, зокрема, короткостроковість, негативізм і персоналізація інформації. Можна констатувати, що у справі популяризації державної політики все частіше інформація подається так само, як і в журналістиці, аби привернути більшу увагу до неї. Однак це створює нову проблему: заміну демократії „телекратією”.

Так, саме з телеканалів 93,9 % населення одержує основну суспільно-політичну інформацію. Переважна більшість населення щодня дивиться телевизор (82,8 %), 9,8 % – двічі – тричі на тиждень, 1,4 % – кілька разів на місяць, 3,3 % – дуже рідко і лише 1,3 % – ніколи не дивиться. Молодь віддає перевагу телебаченню і радіомовленню (лише 20 % юнаків і дівчат щодня читає газети й журнали). Періодика передплачується значно

менше, ніж у попередні роки. Нині одну газету (журнал) одержує 37,9 % сімей, дві газети (журнали) – 23,3 %, три – 13,5%, чотири – 4,9 %, п'ять – 1,4%, більше п'яти – 2,3 %. Не передплатує жодного періодичного друкованого видання 16 % сімей [9].

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, влітку 2004 року на запитання „З яких джерел ви одержуєте інформацію про кандидатів у президенти України на президентських виборах?“, на першому місці був виступ кандидата в президенти, на другому – теледебати, потім уже – реклама, Інтернет, листівки [9].

Важливим чинником залучення молоді до участі в суспільних процесах є функціонування громадських молодіжних організацій. Відомо, що внутрішня готовність до політичної активності реалізується лише тоді, коли людину організовують, залучають до певних дій. Тому без спеціальної організаторської роботи підвищити активність молоді дуже важко, навіть неможливо. Саме через млявість молодіжних організацій політична активність молоді лишається незначною.

Попри все це, інституалізація і політизація молодіжного руху – тенденція, яка вже отримала більш-менш чіткі обриси в процесі політичної соціалізації. Можна погодитися з твердженням М. Головатого, що в „Україні інтерес до вивчення молодіжного руху існував завжди. Особливо він зріс з моменту проголошення незалежності держави” [6]. Якщо до 1990 року в країні діяли дві молодіжні організації (піонерська та комсомольська), то, починаючи з 1992 року, процес формування нових інституцій набув значного розвитку. Нині молодіжний рух (як механізм реалізації процесу політичної соціалізації) представлений практично у всіх формах політичної і соціальної організації суспільства. Прийнято основи ювенального законодавства, створено державні органи для роботи з молоддю.

Емпіричні дані, отримані різними дослідниками, а також результати дослідження автора свідчать, що політичні орієнтації, сформовані в студентські роки, багато в чому визначають політичну поведінку й мислення особистості на наступних соціалізаційних етапах. Зростання політичної активності молоді, як і всього українського суспільства, пов'язане, на думку Ю. Загороднього, В. Куріло, С. Савченка та автора цих рядків, з кампанією президентських виборів 2004 року. Напруженість її не могла не позначитись на стані молодіжного руху в цілому. За оцінками фахівців, студентський рух вступив у період нового розвитку, визначальним вектором якого було єднання навколо основних кандидатів на пост Президента України.

Особливо рель'єфно таку позиційність простежуємо на прикладі припартійних організацій і молодіжних філій політичних партій. Інші студентські і молодіжні організації оформились фактично у дві передвиборчі коаліції: „Молодь обирає Януковича” та „Наша Україна”. В

ході виборчої кампанії організований молодіжний рух поділився на три класичні політичні напрями: праві й правоцентристські організації об'єдналися в коаліцію молодіжних організацій „Наша Україна”; центристські, лівоцентристські та більшість неполітичних молодіжних організацій увійшли до коаліції „Молодь обирає Януковича”; окремі ліві організації (Ленінська комуністична спілка молоді України, Спілка молодих соціалістів) підтримали, відповідно, П. Симоненка і О. Мороза.

Слід враховувати, що, з одного боку, молодіжні організації є своєрідним посередником між державними органами і молоддю, а з іншого – серед усіх основних інститутів соціалізації юнаків і дівчат саме їм молоді люди виявляють досить високу довіру. Це, зокрема, засвідчують соціологічні опитування. Так, у травні 2000 року громадським молодіжним об'єднанням повністю довіряли та скоріше довіряли, ніж ні, 28 % респондентів віком 14 – 28 років, а влітку 2004 року – вже до 40 % [10].

Посилаючись на матеріали щорічної доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні, можемо стверджувати, що процес становлення структур громадських молодіжних об'єднань поглиблюється й на регіональному рівні. Нині в регіонах діє понад 4,5 тисячі молодіжних і дитячих об'єднань – утричі більше, ніж 1998 року. Така тенденція відповідає й загальносвітовим процесам. Наприклад, у Данії 86 %, у Німеччині, Великобританії та Бельгії 60 % членів молодіжних організацій працюють саме в таких структурах [15].

Аналізуючи дані соціологічних опитувань, можна дійти висновку, що впродовж 1990-х років відбувалися цікаві процеси інституалізації та політизації молодіжного руху України. Жодна з молодіжних організацій у програмних документах не заявляла, що в її роботі головним є вирішення політичних проблем. І саме цим молодіжні організації України відрізняються від тих, що діють в країнах-сусідах. Проте низка організацій усе ж надавала значної уваги політизації молоді. Прикладом можуть бути хоча б акції протесту, ініційовані студентськими організаціями: масове голодування у 1990 та 1992 роках, акції протесту на майдані Незалежності 2004 року.

Все виразнішою стає тенденція до створення припартійних молодіжних організацій. Це підтвердила й виборча кампанія 2004 року.

Висновки

У політичній соціалізації молоді спостерігаємо такі тенденції розвитку:

³⁵₁₇ поширення політичного нігілізму, аполітизму;

³⁵₁₇ фрагментарність, еkleктичний характер входження в політику;

³⁵₁₇ поліцентризм політичних орієнтацій молодих людей;

³⁵₁₇ підвищення впливу ЗМІ на політичні уподобання молоді;

³⁵₁₇ інституалізація й політизація молодіжного руху;

³⁵₁₇ перехід від колективістських, суспільних форм соціального життя до індивідуальних, від авторитарності до демократизації, від конфронтаційності до компромісу, від міфологем до раціоналізму;

³⁵₁₇ з підвищенням освітнього рівня молодого покоління зростає його політична інформованість, компетентність, а відтак і цінність для нього політики.

Боротьба протилежних тенденцій в суспільстві потребує пошуку шляхів подолання політичного нігілізму та абсентеїзму молодого покоління.

У зв'язку з цим необхідно, перш за все, підвищити увагу до наукових досліджень із зазначеної проблематики й критичного використання досвіду інших країн.

По-друге, слід вжити заходів для підвищення рівня політичної активності молоді. Для цього необхідно, на нашу думку, створити дієві демократичні інфраструктури, систему демократичної політичної освіти, пропаганди національної та соціальної толерантності, утвердження свободи як абсолютної цінності.

По-третє, одним з важливих напрямів роботи з молоддю має стати політичне виховання населення. В науковій літературі цей процес визначається як систематичний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей з метою підготовки громадянина до суспільного життя, формування норм поведінки, які відповідають панівним у суспільстві ідеям, загальнонаціональним інтересам.

Для реалізації зазначеного, на нашу думку, необхідно:

³⁵₁₇ докорінно оновити зміст, форми і методи вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі фундаментальної перепідготовки викладачів, створення необхідних структур для безперервної підготовки відповідних фахівців;

³⁵₁₇ запровадити широку політичну освіту населення (вивчення норм поведінки, культури відносин, правового статусу особи тощо);

³⁵₁₇ створити державну систему політичної освіти з ефективним використанням потенціалу політичної науки.

Необхідність забезпечення в Україні стійкого переходу до нового суспільного порядку та нового характеру взаємовідносин держави і громадянина диктує потребу засвоєння з раннього віку знань про політичну символіку української держави, історію країни з найдавніших часів, принципи ефективного державного устрою. Все це має сприяти формуванню у молодого покоління патріотизму, політичної толерантності та критичного ставлення до будь-яких форм політичної пропаганди.

Література:

1. Барабаш В. Інституціалізація молодіжного руху України //

Політичний менеджмент. - 2004. - №3. - С. 98 - 112.

2. **Бебик В. М.** Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало - К.: А.Л.Д., 1996. - С. 41 - 65.

3. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформаційні матеріали. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. - С. 83 - 135.

4. **Волинський А.** Стадії політичного процесу // Політичний менеджмент. - 2004. - №1(4). - С. 41 - 52.

5. **Говоруха С.** Теоретико-методологічні засади вивчення феномена політичної культури: у пошуках холистичного підходу // Людина і політика. - 2003. - № 4 (28). - С. 135.

6. **Головатий Н. Ф.** Социология молодежи: Курс лекций.- К.: МАУП, 1999. - 224 с.

7. **Головаха Є., Пухляк В.** Политическая социализация в посткоммунистической Украине // Политическая мысль. - 2002. - №2. - С. 29 - 32.

8. **Гриценко О.** Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? // Віче. - №9(138). - 2003. - С. 76 - 79.

9. За даними Інтернет-ресурсу www.isps.vu/am/htm.

10. **Загородній Ю. І., Куріло В. С., Савченко С. В.** Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. - К.: Генеза, 2004. - С. 21 - 27.

11. **Затонский В. А.** Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. - 2004. - №1. - С. 70 - 88.

12. **Клочко М., Ордешук П.** Временные предпочтения: отбор или социализация (исследование украинских студентов) // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2005. - № 1. - С. 136 - 154.

13. **Козлова О. Н.** Социализация в поле безнадежности и за ее пределами // Социально-гуманитарные знания. - 2002. - № 2. - С. 126 - 139.

14. Конституція України - К.: Харків. - 1998 - Ст. 15. - С. 6.

15. **Лапкин В. В., Пантин В. И.** Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием // Полис - 2005 - №1. - С. 50 - 62.

16. **Лясота А. І.** Політичні традиції: еволюція інтерпретації у контексті функціонування політичної системи // Людина і світ. - 2003. - №5(29). - С. 107 - 115.

17. Нове покоління незалежної України (1991 - 2002 роки). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. - К. - 2002. - С. 109 - 125.

18. **Пащенко В.** Моделі нормативного обґрунтування „громадянськості” // Політичний менеджмент. - 2004. - №3. - С. 58 - 70.
19. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко. - 2-е вид., доп. і перероб.-К.: Генеза. - 2004. - С. 618 - 632.
20. **Похресник А.** Европа и Украина: трансформации общества и жизненные ориентации молодежи // Персонал. - 2002. - №12. - С. 62 - 64.
21. **Преснякова Л. А.** Теория политической социализации // Политическая наука. - 2002. - №2. - С. 24 - 35.
22. Результаты экспресс-опроса студентов ВНУ им. В. Даля (9 - 10 декабря 2003 года).
23. **Сергейчик С. И.** Факторы гражданской социализации учащейся молодежи // Социс - 2002. - №5. - С. 107 - 111.
24. **Шестопап Е. Б.** Политическая психология: Учебник для вузов / Е. Б. Шестопап. - М.: ИНФРА. - 2002. - 448 с.